

Geir Winje

1998 (2004)

KUNST OG ESTETIKK I JØDEDOMMEN

EN ENKEL INNFØRING

Jødedommens kunst er særlig knyttet til synagogen og høytidene. Fordi jødedommen både i middelalderen og senere er praktisert av jøder utenfor Israel, er de kunstneriske uttrykkene preget av den kunsten som fantes i den kristne eller muslimske kulturen hvor jødene bodde. Jødedommen ble i oldtiden praktisert i ulike kulturområder i Midt-Østen, for eksempel Alexandria i Egypt, Babylonia og Palestina. I nyere tid er jødisk kunst stort sett integrert i ulike lands (for eksempel USAs) kulturliv, og i det moderne Israel ser vi et gryende nasjonalt kunstliv. Den aller eldste jødiske kunsten kan vi lære om gjennom de bibelske tekstene.

Jødisk kunst er altså mangfoldig i sitt uttrykk, men jeg vil i denne artikkelen legge hovedvekten på elementer som er *felles* for de ulike kulturområdene og epokene, med fokus på den religiøse kunsten.

DEL I: PRINSIPPER FOR JØDISK KUNST

1. Bildeforbudet

Det andre av de ti bud forbyr bilder, og er vanligvis forstått å gjelde bilder i gudstjenesten (se 2. Mosebok 20,1ff - de to første budene er i den katolske og lutherske kirken slått sammen til ett). Israels Gud er - i motsetning til "folkeslagenes guder" - en usynlig Gud. I ortodokse jødiske miljøer tolkes bildeforbudet strengt: En unngår konsekvent figurativ kunst. I andre miljøer tolkes budet til å gjelde avbildninger av Gud eller mennesker. Bildeforbudet har opp igjennom historien vært strengt praktisert i jødiske miljøer i muslimske land, men også i perioder og miljøer hvor jødedommen har markert sitt særpreg, og for eksempel reagert imot katolsk kirkekunst.

I Talmud-tekster fra 200-tallet og senere finner vi tolkninger av bildeforbudet som ble avgjørende for senere jødisk kunst: Skulptur og høyrelieff ble forbudt, mens todimensjonale

fremstillinger av mennesker og dyr ble akseptert. Vi kjenner til enkelte eksempler på figurativ synagogekunst. Mest kjent er synagogene i Dura-Europos (Syria, 200-tallet) og Bet-Alfa (Galilea, 500-tallet), som er utsmykket med veggmalerier og mosaikker. Disse forestiller blant annet astrologiske symboler og scener fra de bibelske fortellingene. Det er sannsynlig at de første kristnes skikk med å dekorere sine forsamlingslokaler med scener fra Det gamle testamente var inspirert av kunsten i jødiske synagoger.

2. *Estetiske prinsipper*

Fordi jødedommen er en åpenbarings- og skriftreligion, har det alltid vært viktig å ta vare på og videreføre tradisjonen. En sentral oppgave har vært å minnes Guds handlinger i historien og følge hans bud, og kunsten må forstås i lys av dette. Jødisk religiøs kunst er i stor grad ornamentell (utsmykkende), fordi en ved å utsmykke betydningsfulle gjenstander som *Tora*-ruller og lysestaker, viser at en verdsetter tradisjonen.

Jødedommen er i større grad enn mange andre religioner opptatt av historien og menneskelivet. Mange av jødedommens høytider feirer historiske hendelser fremfor den kommende verden, og ekteskap og barnefødsel settes høyt, i motsetning til for eksempel sølibat. Derfor er mye jødisk kunst sentrert omkring historiske hendelser og høytider knyttet til menneskelivet. I nyere tid er for eksempel *holocaust* blitt et hovedtema i mye jødisk litteratur, og oldtidens jøder i Alexandria var kjent for sine gjendiktinger av Israels historie.

Tekster og symboler tolkes på ulike måter innenfor de ulike religiøse retningene. I mystiske retninger som kabbalismen er det vanlig å peke på fire måter: For det første kan tekster og figurer tolkes bokstavelig. For det andre kan de tolkes allegorisk, det vil si billedlig eller symbolsk, og for det tredje kan de tolkes moralsk eller oppbyggelig. Den fjerde tolkningsmåten er esoterisk. Det vil si at for eksempel bibeltekstene har en hemmelig betydning, som en kan finne ved å ta utgangspunkt i bokstavenes tallverdier. Denne skjulte betydningen av kunsten er nødvendig å kjenne for mystikere og okkultister som vil forsøke å kartlegge den usynlige eller åndelige virkeligheten, og forstå de prinsippene som ligger til grunn for skaperverket.

DEL II: ENKELTE KUNSTARTER

3. *Bildekunst*

Tross bildeforbudet finner vi som sagt eksempler på figurativ kunst. I den jødiske Bibelen beskrives blant annet tempelkunst (se for eksempel 2. Mosebok 25-31 og 1. Kongebok 6-7), og enkelte synagoger var som tidligere nevnt utsmykket med bibelske scener. De fleste bildene forestiller imidlertid jødiske symboler som steintavler og tempelet i Jerusalem. I en del europeiske synagoger fra 15-1600-tallet finner vi bilder av dyr (særlig løver, se f.eks. 4. Mosebok 24.9) og i noen tilfeller også menneskefigurer med fuglehoder. Historien viser altså mange grader av strenghet når det gjelder bildeforbudet, og de fleste synagogene er i dag uten figurativ kunst.

Gjennom europeisk middelalder ble jødiske bibler og etter hvert bønnebøker kopiert for hånd, og noen av disse ble etter tidens skikk forsynt med illuminasjoner (fargelagte bilder integrert i teksten). Scener fra Israels historie ble malt på samme måte som i kristne bibler, og jødisk og kristen kunst påvirket hverandre gjensidig (se figur til venstre: jødisk manuskript fra Tyskland, ca 1300, «fuglehode-haggada'en», der bildeforbudet håndteres ved å gi figurene fuglehoder). Jøder i enkelte muslimske områder fulgte i større grad bildeforbudet - i tråd med islam -, mens den jødiske bildekunsten i andre områder blomstret. Et særtilfelle er Esters bok, der ordet "Gud" ikke er brukt. Denne boken leses ved *purim*-festen, kanskje den minst høytidelige festen i jødedommen. Tradisjonelt er denne bokrullen rikt illustrert (se figuren til høyre).

4. Utsmykning av gjenstander

I jødedommen utsmykkes gjerne gjenstander som brukes i kulten. Dette dreier seg både om gjenstander som brukes i synagogen og som er knyttet til årets høytider. Dessuten finner vi gjenstander som brukes til sabbatsfeiringen i hjemmene og andre objekter til privat bruk.

Det er særlig tre former for utsmykning som brukes: 1) Sitater fra Moseloven og andre jødiske skrifter, for eksempel 5. Mosebok 6,4. Denne kunstformen kalles kalligrafi (skjønnskrift). 2) Ornamenter som gjerne er inspirert av planteformer. Dette er symboler for fruktbarhet og vekst som er sentrale i mange religioner. 3) Figurative symboler som refererer til sentrale ideer i jødedommen, for eksempel steintavler (de ti bud, pakten), kongekrone (Guds eller Davids kongedømme), Jerusalem, tempelet og hender (Guds virksomme kraft). Etter 2. verdenskrig er også den sekstakkete Davidsstjernen blitt et mye brukt symbol.

I synagogene er det plassert en dekorert plate (*mizrach*) i den veggen som markerer retningen mot Jerusalem (se figur: romansk mizrach fra 1800-tallet). Dessuten er gjerne plattformen midt i synagogen der en leser fra *Toraen* (*bimah*) og forhenget eller gitterveggen som skiller kvinnenes område fra mennenes, dekorert.

Sentralt i all jødisk kult står *Tora*-rullene, som oppbevares i arken (skapet) på forhøyningen foran i synagogen. Disse bokrullene ligger i beholdere med tradisjonell utsmykning, og er også gjerne forsynt med kongekrone. Under lesningen brukes "lesehender" - *Tora*-rullene berøres ikke direkte av mennesker.

I forbindelse med jødiske høytider og skikker finner vi også mange eksempler på utsmykkede gjenstander, for eksempel lysestaker: Den sjuarmede (*menora*) sto opprinnelig i tempelet i Jerusalem, og er i dag fortrinnsvis avbildet (se figur: av Sam Shacked), og de åttearmede blir gjerne brukt i synagogene (*hannukka*-staker – se figur som viser et av mange ulike eksempler – når staken har ni lys, er de fordi ett lys brukes til å tenne de andre med). Til påskemåltidet (*seder*) er ofte bestikk og tallerkener/fat utsmykket (se figur nedenfor). Pinsen markerer både pakten på Sinai og starten på frukthøsten, og det er vanlig å dekorere huset med "planter" i grønt papir. Nyttårsfesten *Rosj hasjana* feires blant annet med å blåse i enkelt dekorerte bukkehorn (*sjofar*, se nedenfor) til minne om basunene som rev ned Jerikos murer (jf Josva 6).

Til omskjæringen av nyfødte gutter brukes ofte utsmykkede rituelle kniver. Ved konfirmasjonen (*bar mitsva*) får guttene tradisjonelle gaver som bønnesjal (*tallit*) og små skinnesker med bånd, som skal bindes fast på pannen og venstre arm (*tefillin* – se nedenfor). Disse inneholder sitater fra *Toraen* (for eksempel fra 5. Mosebok 6, 4-9), og er tegn på at guttene er fullverdige deltagere i synagogen. Vanlige konfirmasjonsgaver er vakre beholdere for disse gavene.

Det har ellers vært en tradisjon å bruke smykker, plassere beskyttende amuletter på dørstolper (*mezuzah*), og på andre måter bruke religiøse symboler i privatlivet (se eksempel).

5. Arkitektur

Det arkitektoniske forbildet for synagogene (se eksempler nedenfor fra Burma [interiør] og USA [eksteriør]) er det jødiske tempelet som er beskrevet i Mosebøkene og de historiske bøkene i Bibelen. En vesentlig likhet ligger i at arken med *Tora*-rullene har fått den sentrale plassen i synagogen. På den annen side har synagogene status som forsamlingshus - og *ikke* templer. De første synagogene ble til cirka 500 år før vår tidsregning, men de ble vanligere etter år 70, da tempelet i Jerusalem ble ødelagt. I likhet med de første kristne kirkebygningene var de gjerne inspirert av de romerske *basilikaene* (offentlige forsamlingshus). I likhet med kristendommen og islam er den jødiske kult sentrert om hellige skrifter. Synagogens funksjon er først og fremst å samle menigheten til skriftlesing, eventuelt preken, og bønn.

Særtrekk ved synagogens utforming er blant annet *Tora*-skapet (*arken*) lengst framme, det vil si på veggen som vender mot Jerusalem. Denne er gjerne plassert på en forhøyning, eventuelt bak et forheng, og en lampe lyser kontinuerlig som et uttrykk for *Toraens* høye status. Veggen mot Jerusalem er som nevnt markert med en *mizrach*. Lesepulten (se ovenfor) er plassert foran arken (i eldre synagoger ofte midt i rommet), og en åttearmet lysestake har gjerne en sentral plass. I tillegg til lesepulten finner vi av og til en egen prekestol til utlegningen av *Toraen*. Kantor og rabbiner har egne plasser lengst framme, og de fleste synagogene har et eget rom, eventuelt galleri, for de kvinnelige deltagerne.

6. Musikk

I Salmenes bok (se for eksempel Salme 150) og andre tekster i den jødiske Bibelen kan vi lese om kultisk sang og musikk knyttet til tempelet. Her finner vi eksempler på ulike rytme-, blåse- og strengeinstrumenter som ledsaget forskjellige sangtyper. Et eget presteskap (levittene) hadde ansvaret for tempelkulten.

Dette forandret seg i talmudisk tid (etter år 70) da kultisk musikk ble knyttet til synagoge-gudstjenesten og *Tora*-lesningen. De bibelske tekstene kom mer i fokus og instrumentene forsvant, blant annet som en reaksjon mot kulten i andre religioner. Et eksempel på synagogesang fra oldtid og tidlig middelalder er *salmodi*, vekselang fra Salmenes bok. Denne skikken ble overtatt av den kristne kirken.

All synagogesang er vekselang mellom kantor eller forsanger (*chazan*) og menighet, og kan karakteriseres som en mellomting mellom tradisjonell sang og resitasjon (tekstlesing). I synagoge-gudstjenesten avgjør tekstens meningsinnhold hvilken toneart og *modus* (sangmåte) som skal brukes. Synagogesangen har mange fellestrekk med gregoriansk kirkesang. Mange av skalaene som brukes er svært annerledes enn de som ellers brukes i europeisk musikk, og det er ingen fast rytme.

Jødisk sang har blitt påvirket av de ulike kulturene som har omgitt jødiske miljøer gjennom tidene, og det vokste fram et mangfold av stilarter i løpet av middelalderen og hundreårene etterpå. I *sefardisk* (spansk, etc) jødedom var den arabiske påvirkningen stor, mens *askenasisk* (øst-europeisk) jødisk musikk særlig ble påvirket av østeuropeisk folkemusikk. Mange av de melodiene som etter hvert kom til ble sunget til bønner, og flere av dem har fått plass bønneboka (*siddur*). På 1800-tallet ble den jødiske rituelle sangen i Europa systematisert og modernisert.

Jødisk folkemusikk er i større grad enn synagogemusikken variert og preget av ulike kulturer. Mange viser og ballader er knyttet til ulike høytider og riter, som påskefeiring og bryllup, og fram mot vår egen tid har vi hatt en rik jødisk spillemann-tradisjon i Europa. Det rytmiske elementet er sterkere i folkemusikken enn i den tradisjonelle synagogesangen. I den folkelige mystikken, hasidismen, ble det utviklet en særegen rytmisk sangform (*niggun*), preget av blant annet ukrainsk og polsk folkemusikk.

Niggun-sangen kan fungere som meditasjon, men kan også være ekstatiske. Gjentakelsen av enkelte ord (for eksempel *Elohim*, "Gud") eller lyder åpner bevisstheten for Guds nærvær. I likhet med bibeltekster og jødiske symboler, kan det ligge flere lag av betydning også i sang. Ved å bruke sangen som et hjelpemiddel til å fokusere bevisstheten, kan en oppnå en helt spesiell bevissthetstilstand, en opplevelse av innsikt i og enhet med Guds vesen.

Felles for nesten all jødisk religiøs musikk er at den er basert på sang, og at teksten er overordnet melodien. Den er videre improviserende innenfor bestemte rammer i tråd med tradisjonell musikk fra Midt-Østen.

7. Litteratur

Gjennom historien er alle typer litteratur skrevet i forlengelsen av den jødiske Bibelen. Vi skal i dette avsnittet se på noen eksempler fra de skjønnlitterære sjangrene. Mange av disse tekstene er opprinnelig skrevet på spansk, latin, arabisk og andre språk som dominerte i de jødiske miljøene.

1) Rabbinsk litteratur, for eksempel Talmud, kommenterer Bibelen med vekt på etikk og lovtolkning. I disse bøkene finner vi blant annet moralske og belærende fortellinger. Lignende fortellinger finner vi også i andre sammenhenger, for eksempel i hasidismen. I grunnskolen er det naturlig å legge vekt på denne delen av den jødiske fortellingstradisjonen i tillegg til de bibelske fortellingene. Fortellingene er ofte preget av både visdom og humor, og har gjerne en klar humanistisk appell.

2) I middelalderens jødiske miljøer ble det produsert mye litteratur, ikke minst i det muslimske Spania, der Moses ben Maimon regnes ofte som den viktigste forfatteren. Denne litteraturen omfattet filosofiske og vitenskapelige avhandlinger, så vel som fortellinger og bibelkommentarer. Samtidig ble det skrevet både religiøs og sekulær poesi. Det dreier seg om alt fra liturgiske bønner til kjærlighetsdikt. I renessansen skrev for eksempel italienske jøder sonetter etter klassisk mønster. Innenfor den jødiske mystikken var poesien egnet til å uttrykke de sterke og personlige opplevelsene som kjennetegnet for eksempel hasidismen.

3) I Øst-Europa vokste det fram en omfattende litteratur på *jiddisch*, som særlig blomstret på 1800-tallet. Her finner vi romantiske fortellinger og fromhetsdiktning side om side. I vår tid har denne litteraturen av ulike årsaker fått gradvis mindre betydning. En kjent forfatter fra vårt århundre er Isaac B Singer (Nobelprisen i litteratur 1978), som blant annet har skrevet *Fiender - en kjærlighetshistorie*. Her flettes ulike temaer sammen: Med svart humor skildres krigens lidelser, den umulige kjærligheten og jødisk livsstil.

4) I nyere tid inngår jødisk litteratur i større grad enn før i de ulike kulturere og lands litteratur. Franz Kafka, Martin Buber, Saul Bellow (Nobelprisen i litteratur 1976) og Elie Wiesel er fire kjente navn, som på ulike måter har tatt sin jødiske identitet i bruk som

forfattere. En moderne dikter og sanger som Leonard Cohen lar den jødiske fromheten komme til uttrykk i enkelte av sine bøker, for eksempel *Nådens bok*, mens han i andre deler av sin produksjon er opptatt av buddhistiske eller ikke-religiøse temaer. En forfatter med bakgrunn i staten Israel er Amos Oz. Flere av hans bøker er oversatt til norsk, og disse tematiserer snarere det moderne menneskes situasjon enn tradisjonelle religiøse temaer.